

Я З Ы К О З Н А Н И Е

УДК: 81.362:81.37

Абикова Айзада Коноковна
Ж.Баласагын атындагы
Кыргыз Улуттук Университети

Абикова Айзада Коноковна
ИИЯ КНУ им. Ж.Баласагына
преп. английского языка
межфакультетской кафедры
0555165626, ayza.abi@mail.ru

Abikova Aizada Konokovna
Kyrgyz National University named after J.Balasagyn

КЫРГЫЗ ЖАНА АНГЛИС ТИЛДЕРИНДЕГИ АНИМАЛИСТИК ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН ЛЕКСИКА–СЕМАНТИКАЛЫК ТҮРЛӨРҮ

ЛЕКСИКО–СЕМАНТИЧЕСКИЕ ВИДЫ АНИМАЛИСТИЧЕСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В КЫРГЫЗСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

LEXICAL–SEMANTICALLY TYPES OF ANIMAL PHRASEOLOGISMS IN KYRGYZ AND ENGLISH LANGUAGES

Аннотациясы: Макалада кыргыз жана англис тилдериндеги анималисттик фразеологизмдердин лексика-семантикалык түрлөрү каралып, аларды анализдөө жана формулировкалоо аракеттери жүргүзүлөт. Фразеологизмдердин өз ара ички байланышы, туруктуулугу жана маанилеринин бирдиги, сүйлөгөн кезде даяр түрдө колдонулушу, башка сөзгө түгөйлөш болуш касиети, элестүү сапатка ээ болушу аларды түрлөргө бөлүштүрүү кажетин аныктайт.

Негизги сөздөр: анималисттик фразеологизмдер; компонент; белгилер; эквивалент; элестүүлүк, лексика-семантика.

Аннотация: В статье рассматриваются лексика-семантические виды анималистических фразеологизмов в кыргызском и английском языках, делаются попытки проанализировать и сформулировать их. Внутренняя связь фразеологизмов, устойчивость их компонентов, употребление их в готовом виде и обладание степенью образности вызывает необходимость выделять их на несколько видов.

Ключевые слова: анималистические фразеологизмы; компонент; признаки; эквивалент; образность, лексика-семантика.

Abstract: The article deals with the lexical-semantic types of animal phraseologisms in Kyrgyz and English languages. Relationships between components of phraseologisms, sustainable combination of words, the usage of them as ready form and degree of imagery causes the necessity to allocate them for several types.

Key words: animal phraseologisms; component; features; equivalent; imaginative, lexical-semanticly.

Анималисттик фразеологизмдер – адам баласынын жашоосунда эң маанилүү роль ойноочу жан-жаныбарлар жөнүндөгү фразеологизмдер. Бул фразеологизмдер адамдын ички-сырткы касиет-сапатын, мүнөзүн, өз ара мамилесин билдирүүчү касиетке ээ болуп, адамдардын жашоо тиричилигинде көбүрөөк колдонулат, айрыкча адам мүнөзүн чагылдыруучу фразеологизмдер ойду курч, таасирдүү, образдуу кылып көрсөтө алат.

Фразеологизмдер бөтөнчө бир айтым, көркөм казына катары мурдатан эле белгиленип келатса да, илимий айлампага ХҮХ кылымда гана түшүп, окумуштуулардын көңүлүн өзүнө буруп, ар тараптуу иликтөөгө алына баштаган. Бул жаатта швейцариялык окумуштуу Ш.Балли өзгөчө орунда турат, ал биринчи жолу бул кубулушка илимий негизде аныктама берип, фразеологизмдердин семантика-структуралык жактан бирдиктүүлүк касиетине айрыкча басым коюп, аларды эки топко бөлүп караган.

Фразеологизмдер өзүлөрүнүн лексикалык составынын мүнөзү (туруктуулугу же башка сөздөр менен алмаштыруу мүмкүнчүлүгү боюнча) семантикалык структурасы боюнча өтө татаал жана ар тараптуу тилдин өзгөчө бирдиги болуп эсептелет. Ушундан улам фразеологизмдерди лексика-семантикалык мүнөзүнө карата классификациялоодо аларды түрлөргө бөлүштүрүү боюнча да, бөлүштүрүүнүн принциптери боюнча да ар кандай пикирлер айтылып жүрөт [5:251].

Орус тил илиминде фразеологизмдерди типтерге бөлүштүрүүдө орус фразеологдорунда төмөнкүдөй үч топ бар: 1) Окумуштуулардын көбү В.В. Виноградовдун жолун жолдоп, үчкө бөлүп карашат; 2) төрт типке бөлүп караган илимпозго Н.М.Шанский кирет, ал любви все возрасты покорны, социалистическое соревнование өңдүү сөз айкаштарын фразеологизмдердин төртүнчү түрү катары карайт да, аны «фразеологические выражения» термини менен атайт; 3) Семантикалык аспектини негиз кылып алган окумуштуу Ю.П. Солодуб фразеологизмдер катары фразеологиялык ширешме менен фразеологиялык биримдикти гана тааныйт, демек, ал фразеологизмдерди эки типке гана бөлөт.

Арийне, мындай түрдүү көз караш фразео-

логизмдер теориясы боюнча орус тилинде дагы тереңдетип иликтөөнү талап кылган маселелер бар экен экендигин ырастайт.

Кийинки жарык көргөн көпчүлүк эмгектерде фразеологизмдердин жогорку үч түрүнөн сырткары анын «Фразеологиялык айтылыш» (фразеологические выражения) деген төртүнчү түрү да берилип жүрөт. Фразеологизмдин бул түрү катары *социалисттик мелдеши, партиялык стаж, темир жол билети, жогорку окуу жайы* деген сыяктуу семантикалык өз алдынчалыкка ээ эркин сөз айкаштары каралат. Аларда фразеологизмдерди мындай төрт түргө бөлүштүрүүнүн принциби катары алардын компоненттеринин маанилик бүтүндүгүнүн даражасы жана фразеологизмдердин жалпы маани менен аны түзүп турган сөздөрдүн (компоненттердин) маанилеринин өз ара байланышынын мүнөзү алынган [5:251].

Ал эми кыргыз тили боюнча жарык көргөн окуу китептеринде жана методикалык көрсөтмөлөрдө фразеологизмдер «Фразеологиялык ширешме», «фразеологиялык бирдик» жана «фразеологиялык тизмек» (айрымдарында «фразеологиялык айкаштар») деген мүнөздө үч түргө бөлүнөт да, аларды мындай бөлүштүрүүгө фразеологизмдердин «өз ара ички байланышы, туруктуулугу жана маанилеринин бирдиги, сүйлөгөн кезде даяр түрдө колдонулушу, башка сөзгө түгөйлөш болуш касиети элестүү сапатка ээ болушу» [1:160], деген сыяктуу фразеологизмдерге мүнөздүү болгон бардык белгилердин жыйындысы негиз катары алынган.

Англис тилинде белгилүү канадалык психоллингвист, Принстон университетинин профессору Сэм Глаксберг (Sam Glucksberg) фразеологизмдерди семантикалык структурасын төмөндөгүдөй үчкө бөлүп карайт:

1. Структуралык эмес идеомалар (non-compositional idioms) – идиоманын мааниси тутумундагы сөздөрдүн маанисине туура келбеген, бул каражат менен тааныш эмес адам идиоманын маанисин айгинелей албаган сөз тизмектери;

2. Жарым жартылай структуралык идеомалар (partially compositional idioms) – бул составдык компоненттеринин маанилери идеоманын мааниси менен жарым-жартылай дал

келген сөз тизмектери;

3. Толук структуралык идиомалар (fully compositional idioms) – составындагы компоненттердин түз мааниси идиоматикалык каймана мааниси менен дал келген сөз тизмектери [8:73].

Кристина Касари дагы Сэм Глуксбергдин оюна кошулуп, фразеологизмдерди семантикалык структурасын үч топко бөлүп карайт. Анын классификациясынын аталыштары (normaly decomposable idioms, abnormally decomposable idioms, nondecomposable idioms [7:35]) башкача болгону менен, мааниси жагынан Глуксбергдин айткандарынан айырмаланбайт.

Жалпылап айтканда, англис тилиндеги фразеологизмдердин лексика-семантика түрлөрүн чет элдик окумуштуулар Макай Адам, Кристина Касари, Сэм Глуксберг, Фернандо Китра дээрлик орус жана кыргыз илимпоздорундай эле бөлүштүрө келишкен.

Кыргыз тилиндеги фразеологизмдерди лексика-семантикалык классификациялоодо жогоруда айтылган пикирлерди эсе алып, А.Сапарбаевдин фразеологизмдик жалпы маани менен составдык компоненттеринин ортосундагы маанилик байланышынын жакындык даражасына жана лексикалык составынын туруктуулук мүнөзүнө карата кыргыз тилиндеги фразеологизмдерди «фразеологиялык ширешме», «фразеологиялык бирдик» жана «фразеологиялык түрмөк» деп үчкө бөлүштүрүүсүн ылайык көрөбүз.

Фразеологиялык ширешме, анын лингвистикалык табияты жөнүндө илимий эмгектерде да, окуу китептеринде да негизинен, бири-биринен абдан айырмаланган пикирлер жок: 1) «Фразеологиялык ширешме» — бул аны түзүп турган элементтеринин ар бирин өз алдынча алганда түшүнүккө ээ болгон, бирок фразеологиялык мааниси анын тутумуна кирген сөздөрдүн маанисине негизделбестен, бирдиктүү түрдөгү бир маанини билдирген туруктуу сөз тизмектери» [2:111]; 2) «Фразеологиялык ширешме» — бул составдык компоненттеринин маанилерине дал келбеген, жалпыланган маанини билдирүүчү, семантикалык жактан өз ара бөлүктөргө ажырабаган бир бүтүндүктөгү сөз тизмектери» [3:176]. Фразеологиялык ширешме жөнүндөгү мындай

пикирлер орус лингвистикасына таандык.

Ал эми кыргыз тили боюнча жарык көргөн окуу китептеринде **фразеологиялык ширешмеге** карата ушуга окшош же ушундай эле пикирлер айтылат. Алсак: 1) «Жалпы мааниси составындагы компоненттердин лексикалык маанисинен ажыраган, компоненттеринин жеке мааниси менен фразеологиялык маанисинин байланышы үзүлүп, эркин айкалышка караганда ага өзүнүн бүтүндүгү менен кайчы турган фразеологизмдер фразеологиялык ширешме деп аталат». 2) «Фразеологизмдердин составындагы компоненттердин өз алдынча жеке тургандагы лексикалык мааниси менен жалпы фразеологиялык маанисинин ортосунда байланыш жоктой сезилген туюнтмалар «фразеологиялык ширешме» деп аталат» [6:25].

Демек, лексикалык составынын жана маанилеринин туруктуулугу боюнча фразеологиялык ширешмелер — фразеологиялык сөз тизмектеринин чекке жеткен өзгөчө бир түрү. Анткени фразеологиялык ширешме аркылуу берилген маани анын составдык компоненттери катары эсептелген сөздөрдүн эч биринин да алгачкы лексикалык мааниси менен байланышпайт. Андыктан фразеологиялык ширешменин семантикасы фразеологизмдерди түзүп турган анын лексикалык составына көз каранды эмес. Бул жагынан караганда, фразеологиялык ширешмелердин маанилери тубаса негиздеги сөздөрдүн маанилериндей эле өзүлөрү атап, туюндуруп турган түшүнүктөр, маанилер менен байланышпаган шарттуу белги болуп саналат.

Мисалы: беш өрдөгүн учуруу — калп айтуу; жабуулуу кара инген – көтөрүмдүү, токтоо, кадырман; көзүнөн чаар чымын учуу – кыйналуу; ат жалына казан асуу – сүйлөшүп узун жолду кыскартуу; битин сыгып, канын жалаган – сараң, зыкым. Англис тилинде: a paper tiger (кагаз жолборс) – коркунучтуу сезилген нерсе; bear garden (аюу бакча) – дуулдаган чогулуш; to have monkey in the back (аркасында маймылы бар) – баңги; pigs might fly (чочколор учушу мүмкүн) – эмне гана болуп кетпейт!; to let the cat out of the bag (мышыкты баштыктан чыгаруу) – жашыруун сырды ачуу.

Жогорудагы фразеологиялык ширешмелердин мааниси анын компоненттеринин

лексикалык мааниси менен байланышпайт. Айталы, беш өрдөгүн учуруу деген фразеологизмдин мааниси беш, өрдөк жана учуруу деген сөздөрдүн маанисинен келип чыккан жок. Же болбосо, англис тилиндеги bear garden анималисттик фразеологизминин мааниси аюу жана бакча сөздөрүнөн келип чыккан жок.

Демек, фразеологиялык ширешме аркылуу берилген маани менен анын компоненттеринин байланышы жок. Айталы, жабуулуу кара инген деген фразеологиялык ширешме өзүнүн мазмуну боюнча токтоо деген сөздүн мазмуну менен бирдей. (Мисалы, Ал жабуулуу кара инген эле — ал токтоо, оор басырыктуу эле). Ал өзүнүн семантикасы боюнча жабуу — кездемеден тигилген ысыктан же сууктан калкалагн буюм; кара — түс; инген — төө деген сыяктуу ар бир сөзгө мүнөздүү болгон маанилердин биримдиги менен байланышпай, такыр башка мазмундагы токтоо деген сөздүн мазмунунда калыпташкан.

Англис тилинде other fish to fry фразеологиялык ширешме өзүнүн мазмуну боюнча башка жумуш деген мазмун менен бирдей. (Мисалы, I can't go now. I've got other fish to fry (A. Christie) – Мен азыр бара албайм. Менин башка жумушум бар). Өзүнүн семантикасы боюнча other – башка, fish – балык, to fry – кууруу деген сыяктуу ар бир сөздүн тике мааниси менен байланышпай, башка иш же жумуш дегенди билдирет.

Тилде фразеологиялык ширешмени түзүп турган сөз тизмектери менен эркин сөз айкашындагы сөз тизмектеринин айтылышы боюнча окшошуп калган учурлары кездешет, мындай учурда аларды таза омонимдик катыштагы сөз тизмектери катары кароо керек. Мисалы, Үйдөн обочо жерде жабуулуу кара инген байланып турат. Батийна аялдардын чыныгы жабуулуу кара ингени го чиркин! Ал эми англис тилинде I've got another fish to fry түз маанисинде да колдонулушу мүмкүн: *Куура турган менин башка балыгым бар.*

Кыргыз тилиндеги жана англис тилиндеги биринчи берилген мисалдарда белгиленген сөз тизмектерин түзүп турган сөздөр (жабуулуу, кара, инген жана another, fish, fry) өзүлөрүнүн номинативдүү түз маанилеринде колдонулган жана «кандайдыр бир материалдан жасалган

жабуу менен жабууланган, «кара түстөгү», «төө тукумунун ургаачысы» жана «башка», «балык», «кууруу» деген мүнөздөгү сөздөрдүн жеке маанилеринин суммасына дал келген түшүнүк берилген. Ошондуктан мындай сөз тизмектери эркин сөз айкашы катары каралууга тийиш.

Ал эми экинчи мисалдагы сөз тизмектери өзүлөрүнүн лексикалык баштапкы маанилеринен ажыраган сөздөр аркылуу түзүлгөн. Буга байланыштуу ал өзүнүн тутумундагы сөздөрдүн ар биринин реалдуу номинативдик маанилеринин суммасына дал келбеген аял затына карата «көтөрүмдүү, токтоо, үй-бүлөдө жана эл кадырман кадырман» деген мааниде колдонулду. Англис тилинде адамдын колу бошобой тургандыгын жана жасай турган башка жумушу бар экенин билдирген мааниде колдонулду. Демек, мындай типтеги сөз айкаштары фразеологиялык ширешменин чегинде каралат. Ал эми айтылышы же сөздүк составы, грамматикалык түзүлүшү боюнча окшош, бирдей болгон жогоркудай сөз тизмектеринин омонимдик маанилери кадимки сөз сыяктуу эле контекст аркылуу аныкталат.

Демек, составдык компоненттеринин баштапкы лексикалык маанилеринен ажырашы, компоненттеринин жеке маанилери менен алар аркылуу берилген фразеологиялык жалпы маанинин ортосунда эч кандай байланыштын жоктугу, бүтүндөй сөз тизмеги бир гана маанилик бүтүндүккө биригип, тилде мурдатан белгилүү болгон жеке сөздүн калыпташкан маанисине карата эквивалент катары колдонулушу — мына ушул белгилердин жыйындысы фразеологиялык ширешменин табиятын аныктайт.

Фразеологиялык бирдик өзүнүн төмөнкүдөй бир катар белгилери боюнча фразеологиялык ширешмеге окшош: а) экиден кем эмес компоненттен турушу; б) маанилик бир бүтүндүккө биригиши жана маанилик жактан жеке сөзгө карата эквиваленттүүлүгү; в) башка тилдерге сөзмө-сөз которулбастыгы; г) лексикалык составын түзүп турган компоненттеринин көп учурда туруктуулугу; д) кепте даяр материал катары колдонулуп, компоненттеринин семантикалык суммасынын элестүү, образдуу касиетке ээ болуп турушу; е) составдык компо-

ненттеринин түз, номинативдүү мааниде эмес, каймана, өтмө мааниде колдонулушу.

Фразеологиялык бирдик менен фразеологиялык ширешменин мына ушундай жалпылыктары аларды лингвистикалык адабияттарда бирдиктүү түрдө карап, идиома (грекче – «өзгөчө аталыш» же «өзгөчө туюнтма») деп атоого негиз түзгөн.

Ал эми фразеологиялык бирдик менен фразеологиялык ширешменин ортосундагы айырмачылык алардын составдык компоненттеринин жеке маанилери менен алар аркылуу уюшулган фразеологиялык маанилердин ортосундагы жакындык, байланыштуулук деңгээлине карата аныкталат. Бирок мына ушул «маанилердин ортосундагы жакындык, байланыштуулук деңгээли» деген жалпыланган түшүнүк лингвистикалык эмгектерде ар түрдүү мүнөздө талданат. Мисалы, «Фразеологиялык ширешме лексикалык компоненттердин түз жана өтмө маанилеринин өз ара жуурулушунан пайда болот» [3:177]. «Фразеологиялык ширешме — фразеологизмдерди уюштуруучу элементтердин түз маанилеринен келип чыгуучу өтмө маанилерден турган фразеологиялык маани» [2:111]. «Фразеологиялык бирдик фразеологиялык ширешмеден компоненттеринин түз маанилеринен байланышын үзбөгөндүгү менен айырмаланат» [4:104].

Кыскасы, жогорку пикирлерге караганда, фразеологиялык бирдиктердин компоненттеринин мааниси менен фразеологиялык жалпы маанинин байланышы алардын (компоненттердин) түз маанилери аркылуу белгилүү болуп турат, б.а., фразеологиялык маани компоненттердин маанилеринин суммасы аркылуу такталат.

Ал эми кыргыз тил илиминде фразеологиялык бирдикке таандык «маанилердин ортосундагы жакындык, байланыштуулук деңгээл» бир аз башкача мүнөздө чечмеленет: «Фразеологиялык маани анын тутумундагы компоненттердин жеке турган маанилерине аз да болсо жакындыгы бардай, жалпы маани ошол компоненттердин лексикалык мааниси аркылуу келип чыккандай сезилген туюнтмалар фразеологиялык бирдик деп аталат». Ушул эле пикир бир аз тереңдетилип, мындайча жыйынтыкталат: «Фразеологизмдин

тутумундагы компоненттердин лексикалык маанилеринин суммасы менен фразеологиялык маани байланышта экендиги билинип турат» [6:27]. Башка бир окуу китебинде фразеологиялык бирдиктин мааниси ошол составындагы «компоненттердин семантикасына үндөшүп» [1:161] турары белгиленет.

Албетте, тилдин тигил же бул бирдигине карата мүнөздөмө берүүдө ар бир тилдин спецификалык өзгөчөлүгү, өзүнө таандык закон ченемдүүлүгү эске алынууга тийиш. Бул жагынан алганда, кыргыз тилиндеги фразеологиялык бирдиктин фразеологиялык ширешмеден айырмалануучу белгиси катары каралып жүргөн фразеологиялык жалпы маани менен компоненттердин жеке маанилеринин суммасынын ортосундагы байланыштар төмөнкүдөй бир катар негиздер аркылуу аныкталууга тийиш:

а) фразеологиялык бирдик аркылуу берилген маани компоненттердин метафоралык өтмө мааниде колдонулушу менен туюндурулат: коён жүрөк, чоң муштум, ат соорусун салуу, карт бөрү, жолборс жүрөк, ит болуу ж.б. Англис тилинде: pigheaded (чочко баш) – аңкоо, gaining cats and dogs (ит жана мышык жамгыры) – катуу жамгыр, dog days (ит күндөр) – абдан ысык күн, nest egg (уялык жумуртка) – келечекке сакталып жүргөн акча.

б) фразеологиялык бирдик аркылуу берилген маани ошого окшош болгон турмуштук башка бир көрүнүштөр аркылуу салыштырылып берилет: атан төөдөн түшкөндөй, уй түгүндөй, иттин кара капталындай, жылан сыйпагандай, тонолгон тайлактай, иттин чүкөсүндөй, байлооч бүркүттөй, ботодой боздоо, көк ала койдой союу, бүргөдөй секирүү, ж.б. Ал эми англис тилинде төмөнкүдөй анималисттик фразеологизмдерди мисал кылсак болот: as sly as fox – түлкүдөй куу, to roar like a lion – арстанча өкүрүү, to fight like a tiger – жолборсчо кармашуу, as cross as a bear – аюуча ачуулануу, as fast as hare – коёндой тез, as stubborn as a goat – эчкидей өжөр, as strong as an ox – өгүздөй күчтүү, as patient as an ox – өгүздөй чыдамкай, as silly as a sheep – койдой аңкоо, to work as a horse – атча иштөө, to eat as a pig – чочкочо тамактануу ж.б.

Демек, турмуштук тигил же бул

көрүнүштөрдү, нерселерди, алардын ар түрдүү белги-касиеттерин, кыймыл-аракеттерин адамдардын аң-сезимине элестүү, образдуу чагылдырууда көркөм сөз каражаттарынын метафоралык жана салыштыруу ыкмалары жеке алынган сөздөрдө гана эмес, фразеологиялык бирдик аркылуу берилген маани менен анын компоненттеринде да кеңири колдонулат жана анын жасалышынын негизги жолу болуп да эсептелет.

Фразеологиялык бирдикте фразеологиялык ширешмеге караганда составындагы сөздөрдүн ортосундагы байланыш бошоң болот. Ошол себептен булардын арасына кээде сөз кошуп айтууга жана компоненттерин маанилеш, тектеш сөздөр менен алмаштырууга мүмкүнчүлүк түзүлөт. Мисалы: куркулдайдын уясын тааптыр – үкүнүн уясын тааптыр; иттен арзан – текейден арзан; карганын шыйрагындай – иттин шыйрагындай ж.б. Англис тилинде: pigheaded – bullhead; to fight like killkenny cats – to fight like a tiger; as strong as an ox – as patient as an ox ж.б.

Фразеологиялык бирдиктеги ушул өзгөчөлүк да анын фразеологиялык ширешмеден айырмалануучу бир белгиси катары каралыш керек. Анткени фразеологиялык ширешменин составдык компоненттери, негизинен, биротоло катып калган өзгөрбөс форма катары өзгөчө туруктуулугу менен айырмалуу.

Фразеологиялык тизмек. Фразеологизмдердин бул түрү фразеологиялык ширешме менен фразеологиялык бирдиктен компоненттеринин семантикалык өз алдынчалыгы жана алардын айрымдарын башка сөздөр менен алмаштырып айтууга мүмкүндүгү менен айырмаланат.

Компоненттеринин семантикалык өз алдынчалыгы дегенде биз фразеологиялык тизмектин тутумундагы кайсы бир компоненттин тике, түз мааниде келип, калгандары ага байланыштуу өтмө мааниде турган фразеологиялык сөз тизмектерин түшүнөбүз. Демек, фразеологиялык тизмек сөздөрдүн түз жана өтмө маанилеринин бирдигинен туруп, алардын берген мааниси компоненттеринин жеке маанилеринин суммасына жакындыгы менен айырмаланат. Мисалы: чап кенедей жабышуу, коёндой окшош, куландан соо ж.б. Англис

тилинде: a rat race – жарышып иштөө, cat nap – кыска убакытка уктап алуу, сору cat – бирөөнү туурай берген адам. Мисалдардагы фразеологиялык тизмектердин биринчи түгөйлөрү (жабышуу, окшош, соо) түз мааниде колдонулган да, ага карата анын кийинки түгөйлөрү (кене, коён, кулан) өтмө мааниде келди. Мына ушул өзгөчөлүгүнө байланыштуу фразеологиялык тизмекти түзүп турган компоненттеринин бири (негизинен, түз мааниде колдонулганы) колдонулуш мүнөзү боюнча эркин болот да, лексикалык мааниси боюнча ар түрдүү сөздөр менен байланышта айтыла берет. Мисалы, коёндой окшош деген фразеологиялык тизмектин окшош деген түгөйү түз мааниде колдонулгандыктан, башка сөздөр менен эркин айкалыш мүмкүнчүлүгүнө ээ. Ал коёндой сөзүнөн сырткары ар түрдүү этиштер менен эркин байланышып, ар бири өз алдынча фразеологиялык мааниге ээ болгон бир нече фразеологиялык тизмекти уюштурууга катышты.

Ал эми алардын өтмө мааниде колдонулган этиштик компоненттери белгилүү бир фразеологиялык маанини билдирүүдө көз сөзүнө көз каранды, б.а., көз сөзүнүн түбөлүктүү туруктуу компоненти катары аны менен гана байланышта келет. Конкреттүү алганда көз чаптыруу деген фразеологиялык бирдиктин чаптыруу деген түгөйү көз сөзүнүн түбөлүктүү жандоочусу болуп эсептелет. Ошондуктан ал, айталы, адамдын башка дене мүчөлөрүнө жараша көл чаптыруу, бут чаптыруу же мурун чаптыруу деген сыяктуу айкалышта келбейт.

Демек, фразеологиялык бирдик сөздөрдүн түз жана өтмө маанидеги бирдигинен түзүлүп, анын түз маанидеги түгөйү башка сөздөр менен эркин айкашуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болуп турат. Ал эми өтмө маанидеги түгөйү анын түз маанисине карата дайыма байланыштуу мүнөздө келип, ага карата колдонулуш боюнча көз каранды абалда болот.

Ошентип, фразеологиялык тизмек — өзүнүн составы боюнча түз жана өтмө маанидеги (эркин жана фразеологиялык байланыштагы) сөздөрдүн тизмеги аркылуу уюшулган фразеологизмдердин өзүнчө бир түрү.

Фразеологиялык тизмекке мүнөздүү болгон белгилердин бири катары алардын составдык компоненттеринин туруктуулугун жана семан-

тикалык чектелгендигин көрсөтүүгө болот. Фразеологиялык тизмектин ушул өзгөчөлүгү алардын сөз болуп жаткан учурда кайрадан уюшулбай, кепте фразеологизмдердин башка түрлөрү сыяктуу дайыма даяр материал катары колдонулушунан ачык көрүнөт.

Көпчүлүк эмгектерде фразеологиялык тизмектин составдык компоненттери семантикалык өз алдынчалыкка ээ, ошол себептүү алардын компоненттерин башка синоним сөздөр менен эркин алмаштырууга болот деп көрсөтүлөт. Бул жагынан алганда, фразеологиялык тизмек, бир жагынан, фразеологизмдерге тиешелүү касиеттерди өз ичине камтыган, экинчи жактан, эркин сөз айкашына мүнөздүү белгилерге ээ болгон орто аралыктагы өзгөчө сөз тизмеги. Айрыкча фразеологиялык тизмек компоненттеринин семантикалык өз алдынчалыгы боюнча эркин сөз айкаштарына жакын турат. Бирок алар өзүлөрүнүн компоненттеринин туруктуулугу, бир гана мааниге бириккендиги, тутумундагы сөздөрдүн бири-бирине фразеологиялык көз карандылыгы жагынан эркин сөз айкаштарынан айырмаланышат. Фразеологиялык тизмектин эркин сөз айкаштарынан айырмаланган жогорку өзгөчөлүктөрү алардын компоненттерин синтаксистик жактан бөлүктөргө ажыратууга жана морфологиялык жактан ар бирин өзүнчө сөз түркүмү катары кароого жол бербейт.

Жалпысынан айтканда, фразеологиялык тизмек өзүлөрүнүн компоненттеринин туруктуулугу, маанилик бүтүндүгү, жеке сөзгө карата эквиваленттүүлүгү, кепте даяр материал катары колдонулушу, образдуулук касиети жана сүйлөмдүн бир гана мүчөсүнүн милдетин аткарып, сөз түркүмдөрүнүн бирине гана тиешелүүлүгү боюнча фразеологизмдердин

башка түрлөрү менен өз ара жалпылыкты түзөт.

Ал эми составдык компоненттеринин түз жана өтмө маанидеги сөздөрдүн бирдиги аркылуу түзүлүшү, алардын (компоненттердин) семантикалык өз алдынчалыгы жана көпчүлүк учурда алардын фразеологиялык маанилеринин составдык компоненттеринин жеке маанилери аркылуу туюндурулушу жагынан фразеологиялык тизмек, фразеологиялык ширешме жана фразеологиялык бирдиктерден кескин айырмаланат.

Колдонулган адабияттар:

1. АхматовТ., Мукамбаев Ж., Аталган эмгек. 161-б.
2. Головин Б. Н. Введение в языкознание. М., 1977, 111-б.
3. Коллектив. Современный русский язык. Лексикология. Ташкент. 1991, 176-б.
4. Малочко Г. А., Лексика и фразеология русского языка. Минск, 1974. 104-б.
5. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. Жогорку окуу жайларынын филол. фак. студенттери үчүн окуу китеби. – Б.: КТМУ, 2001. – 519-б.
6. Эгембердиев Р. Фразеологизмдердин маани маңызы жана алардын сөздүктөрдө камтылуусу. – Б. Турар, 2016. – 328 б.
7. Cacciari, Cristina, and Patrizia Tabossi. Idioms: Processing, Structure, and Interpretation. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Inc, 1993. Print.
8. Glucksberg, Sam. Understanding Figurative Language: From Metaphor to Idioms. Oxford: Oxford University Press, 2001. Print.